

Felleg József

Szalay Imre „Magyar nyelvtudománya: rövid oktatásokban a kezdő tanulóknak számára” (1833, ötödik javított kiadás)

1. Bevezető gondolatok

A 19. századot a nemzeti érdeklődés ébredő korszakának szokták nevezni: a nemzetek ebben az időszakban fokozott érdeklődést mutattak önmaguk definiálása iránt; megpróbálták meghatározni másoktól való különbözőségüket. A nemzeti történelem és a nemzeti identitás vonatkozásában nemcsak a megkülönböztető jegyek, hanem a hasonlóságok is a felszínre bukkantak. Ugyanakkor az identitáshoz kapcsolódóan a nyelv szintén előtérbe került: az egyes nyelvek közötti hasonlóságok és különbségek feltárása együtt járt a (saját) nyelv leírásának, a nyelvi szabályok meghatározásának igényével. Ezzel párhuzamosan felmerült annak a kérdése is, hogyan lehetne az adott nyelvet megtanítani nem anyanyelvi beszélők számára: nagy lendületet kapott a nyelvtanítás és nyelvkönyvszerkesztés.

A magyart tanító nyelvkönyvek többségét ebben az időszakban németek számára írták német nyelven, de ezeket sokszor magyarra is lefordították. Ilyen volt például a magyar mint idegen nyelv területén jól ismert Riedl Szende 1858-as műve, amelyet átdolgozva magyarul is kiadtak 1866-ban Pesten (Pelcz 2008). A jelen tanulmányban egy talán kevésbé ismert szerző, Szalay Imre közvetítő nyelv nélküli művét, a *Magyar nyelvtudománya: rövid oktatásokban a kezdő tanulóknak számára* című könyvet (1833, ötödik javított kiadás) mutatom be (1. ábra). A művet több nyelvre is lefordították; a jelen tanulmányban az eredeti egy nyelvű kötetet elemzem.

1. ábra: Szalay nyelvkönyvének borítója (1833)

2. A könyv szerzőjéről

A szerző, Szalay Imre veszprémi kanonok, egyetemi tanár, teológiai doktor, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja volt. 1787. november 2-án született Szombathelyen. A latint és bölcseletet szülőhelyén, hittant négy éven át Pesten tanult. 1816-ban a teológia doktorává avatták. 1817-ben a szombathelyi püspöki főiskolán tanárkodott ideiglenesen, és itt mint szentszéki bíró és zsinati vizsgáló is működött. Később pályázatot nyújtott be a magyar királyi egyetemen 1811-től üresen álló lelkipásztorság és egyházi szónoklat rendes tanára poszt betöltésére, amely állást 1825-től töltötte be. Emellett a bölcseleti kar tagja, majd 1827 és 1828 között a teológia kar dékánja lett. 1834-ben veszprémi kanonokká történő kinevezése után elhagyta tanári állását, és Veszprémbe költözött. Az MTA első nagygyűlésén, 1831. február 20-án levelező, 1832 márciusában rendes, 1834. november elején pedig tiszteleti tagjává választotta. 1840-től béalakúti apát, zalai főesperes, 1843-tól a veszprémi káptalanban örkanonok lett. Ezenkívül a Szent Anna növendéktársa tanítóképző intézet igazgatói posztját is betöltötte, illetve Veszprém, Zala és Esztergom vármegyék táblabírája is volt. 1848. szeptember 17-én Veszprémben halt meg (Szinyei 1909).

Íróként az egyházi szónoklat és a nyelvtanítás terén született munkája.¹ Kortársai szemében elsősorban tízkötetes egyházibeszéd-gyűjteményével szerzett érdemet, melyben a dunántúli jelesebb katolikus hitszónokok beszédeit adta közre. A jelen elemzés tárgyát rövid nyelvtana képezi, amelyet a pesti apácanöveldei iskola részére 1828-ban írt *A magyar nyelvtudomány rövid foglalatja* címmel. A művet több nyelvre is lefordították, és többször is kiadták.

3. A könyvről általában

A közvetítő nyelv nélküli, száznegy oldalas kötet címlapján a következő olvasható: *SZALAY IMRE' MAGYAR NYELVTUDOMÁNYA RÖVID OKTATÁSOKBAN A' KEZDŐ TANÚLÓK' SZÁMÁRA. Ötödik megjobbított Kiadás. PESTEN 1833.* A következő oldalon egy Quintilianustól származó idézet található latinul – egy részlet szerkesztett változata a *Szónoklattan* első könyvéből: „*Ezért nehogy valaki megutálja a nyelvtant mint apró elemeket, mert sok finom dolog jelenik meg azoknak, akik e szent belső térhez közelednek, ami nemcsak kiélezheti gyermeki eszüket, hanem elmélyült tanulást és tudást is gyakorolhatnak általa*” [saját fordításom angolból, Buttler (1920) nyomán]. Előszó híján a cím és a mottó alapján arra következtethetünk, hogy a könyv a magyar nyelv szerkezeti elemeire koncentrált, illetve azok ismertetésére és gyakoroltatására.

Egy korabeli kritikus, Guzmics (1829) üdvözölte a könyv megszületését, mert úgy vélte, segítségként nyújt a tanítóknak a leányok magyarra tanításában, így mozdítva elő a magyarosodást, a magyar nyelv terjesztését (ahogyan azt az első kiadás előszavában maga a szerző is hangsúlyozza). Noha Guzmics dicséretesnek tartja, hogy ha magyarul kicsit is ért a fiatal, akkor ebből a könyvből megkapja, ami a nyelv elsajátításához kell, mégis hiányol két dolgot: a példának felhozott szavak idegen nyelvű fordítását, illetve a gyakorláshoz használható szövegeket, amiket – mint látjuk majd – a későbbi kiadásban pótol a szerző. Guzmics pozitívként emeli ki, hogy a könyv sokféle nyelvi elemet, jelenséget mutat be értékítélet nélkül. Megjegyzi, hogy noha léteznek nyelvi értékítéletek, azoknak valóban nincs helyük a kezdőknek nyelvet tanító könyvben. A helyes olvasásról szóló résznél megemlíti, hogy azzal nem csak kisebbek, de akár (más anyanyelvű) felnőttek is megtanulhatnak helyesen olvasni. A helyesírás kapcsán azonban feleslegesnek gondolja bizonyos írásjelek,

¹ Ld. *A Pallas nagy lexikonának* szócikkét: <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/095/pc009527.html#8>

valamint az összetett szavak elválasztásának a tanítását, és a hiányjelezést is felrója bizonyos esetekben. Ezenkívül az E/2 felszólító módú alakok ingadozását emeli ki negatívumként, a *lesz* és az *enyém* alakot, valamint a névelő felesleges használatát, és nyomdai hibákat is felsorol. Összességében azonban Guzmics (1829) örömmel fogadja Szalay könyvét.

A reformkor idején óriási lendületet vett a magyar nyelv kérdéseivel való foglalkozás. A nagy nemzeti felbuzdulás hatására a nemzeti nyelv iránt érzett tisztelet és szeretet hatása alatt sokan hazafiúi kötelességüknek érezték, hogy a magyar nyelv sajátosságait kutassák. Egyetértés uralkodott abban, hogy a magyar nyelvet tanítani kell, csak a *hogyan* kérdésében nem egyeztek sokszor. A korszak egyik nagy eredménye, hogy körvonalazta az egységes nyelvi normákat. Hangtani vonatkozásban a különböző nyelvtanok ebben a korban még tükrözték az ingadozást a nyelvjárási formák és az alakuló egységes hangállomány között, de már terjesztették az egységes formát (Chikán 1971). Ugyanakkor még nem vált szét a tankönyv és a tudományos kézikönyv műfaja, a legtöbb – a középszintű iskolában – tankönyvként használt mű egyben tudományos kézikönyv is volt (Fehér 1999). Nem vált ketté a nyelvkönyv és a nyelvről szóló tudományos kézikönyv műfaja sem, bár észrevehető volt egy lassú eltolódás a könnyedebb, élvezhetőbb stílus, a közérthetőség felé, hiszen a kor nyelvtanai nyelvtanítási, nem pedig tudományos céllal íródtak (Pelcz 2008).

Mindez Szalay művére is igaz. Sikere, többszöri kiadása részben annak volt köszönhető, hogy az egységes kiejtést és helyesírást szorgalmazta. Másfelől a katekizáló megközelítés, a 'rövid kérdésekre adott rövid feleletek' módszer is segítette az anyag elsajátíthatóvá tételét. Egyrészt tehát a nyelvi normákhoz való kötődés, másrészt az anyag módszeres feldolgozására való tudatos törekvés eredményezte, hogy Szalay nyelvtanát valóban használták a korabeli iskolákban. Hogy kik, arra abból lehet következtetni, hogy a szerző eredeti előszavában megjegyzi: alap nélkül nem lehet építkezni; a kisebbek magyarra tanítása nagyon fontos a nemzet művelődésének szempontjából (Chikán 1971). Ennek alapján nagy valószínűséggel nem magyar anyanyelvű tanulók oktatásában használták a könyvet.

4. A könyv felépítése és módszere

A könyv négy részből áll: egy bevezetőből, három fő tartalmi egységből és egy záró részből. A *Bevezetés* csupán két kérdés–válasz párt tartalmaz. Ezekből kiderül, mit ért a szerző nyelvtudomány alatt, és milyen részekre osztja fel azt. A nyelvtudományt szabályok összességének tartja, amelyek szerint megtanulhatunk helyesen olvasni, írni és beszélni magyarul. Ebből látszik, hogy a szerző *nyelvtudományon* mai szóval élve inkább *nyelvtudást* ért. Az ide tartozó szabályokat Szalay három csoportba sorolja: egy részük a helyes kiejtésre és írásra (kiejtés és helyesírás), másik részük a szavakra (szóalaktan, szófajtan), harmadik részük pedig a mondatra vonatkozik (mondattan). Ennek megfelelően a könyv első tartalmi része *A' helyes Kimondásról 's Írásról* szól (1–8. oldal), ezt követi *A' Szónyomozásról* címet viselő második, egyben legterjedelmesebb rész (9–78. oldal), majd pedig *A' Szókötésről* című egység következik (79–97. oldal). A kötetet záró rész neve *Példák a' Gyakorlásra* (98–104. oldal).

A könyv kérdezve tanít: minden információt kérdésre adott válaszban tár a tanuló elé. Ez az eljárás megfelel a korabeli iskolai gyakorlatnak; szinte olyan, mint egy katekizmus. Kérdés–felelet formájában ismerteti a magyar nyelv szabályait, ugyanakkor gyakorlatokat is csatol hozzájuk.

5. Az egyes fejezetek bemutatása

5.1. *A' helyes Kimondásról 's Írásról*

A Bevezetés utáni első, *A' helyes Kimondásról 's Írásról* szóló nyolcoldalas rész a kiejtést és a helyesírást taglalja. Az egység első felében a betűk és a hangok kapnak szerepet. A szerző leírja a magyar ábécét, és kijelenti, hogy ahány hang van a magyar hangrendszerben, annyi betű szerepel az ábécében. Megkülönbözteti a magán- és a mássalhangzókat. A magánhangzokról hosszúságuk (rövidek és hosszúak) és elől–hátluképzettségük (magasak és mélyek) szerint csoportosítja, illetve kiemeli az *i*-t és az *e*-t mint középhangzókat. A mássalhangzókat egy- és kétjegyűek csoportjára osztja. Az utóbbiban szerepel a *cz* [c] és a *ds* [dzs] is. Az idegen eredetű szavak és nevek kapcsán megemlíti, hogy ezek további betűket tartalmazhatnak, de azokat nem gyakoroltatja később. A következő oldalon szereplő ábécé betűihez szavakat csatol, és a hallás és kimondás módszerét javasolja a tanuláshoz. Külön jegyzetben hívja fel a figyelmet a hosszú és rövid magánhangzók jelentés-megkülönböztető szerepére, továbbá arra, hogy a magyar nyelv a latin betűs írásrendszert használja. A mássalhangzóknál a zöngés és zöngétlen párok tagjainak felcserélését emeli ki hibalehetőségként a nem magyar anyanyelvűek esetében (magukat a terminusokat nem használja), illetve a hasonulásokról mondja, hogy megnehezíthetik a nyelvtanulók dolgát. Ezután a szótag fogalma és a szótagolás szabályai következnek.

Az első egység második része az írott szöveg fel- vagy kiolvasásáról és a helyesírásról szól. A szerző felhívja a figyelmet, hogy mindegyik leírt / elolvasott betűt ki kell ejteni hangként, figyelni kell a hangsúlyra és a szótagok rövidségére, illetve hosszúságára, valamint a szünetekre, melyeket az írásjelekkel kapcsol össze. A helyesírás kapcsán meghatározza annak fogalmát, majd leírja, mikor kell nagybetűt használni, hogyan kell szótagolni (elválasztani), és hogyan kell helyesen használni az írásjeleket.

5.2. *A' Szónyomozásról*

A könyv második s egyben legterjedelmesebb része *A' Szónyomozásról* címet viseli. Az egység tulajdonképpen tartalma a szóalaktan és a szófajtan. A fejezet egy rövid általános bevezetővel kezdődik, melyben kiderül, hogy a *szónyomozás* a szavak felismerését és elkülönítését, megkülönböztetését jelenti, illetve a *beszéd részeinek* ismeretét. A szerző a beszédet a szavak különböző fajtáiból összeálló értelmes egységnek tekinti. A szavak fajtái között elkülöníti az „egytagu”-akat és a „többtagu”-akat, valamint az egyszerű és az összetett szavakat; reflektál a tö- és a származékszavak különbözőségére. A *beszéd részein* a szófajokat érti. Szól a hangrendi illeszkedésről a ragozás és a képzés („származtatás”) során, és felhívja a figyelmet, hogy ez alól kivételt jelentenek az *i*-re és a *-ság/-ség* képzőre végződő szavak, valamint megemlíti az *a*-ra és *e*-re végződő szavak esetében a megnyúlás jelenségét.

Kilenc szófajt különít el (2. ábra).

Hány része van a' beszédnek.
Kilencz: 1. A' Névmutató; 2. Név; 3. Névmás; 4. Ige; 5. Részesülő; 6. Határozó; 7. Elöl-utól-járó; 8. Egybefoglaló; 9. Közbevető vagy Indulatjelentő.

2. ábra: A Szalay által felsorolt szófajok (1833)

A szerző *névmutatón* mai terminussal névelőt ért: beszél a határozott és a határozatlan névelő, valamint az *a* és az *az* használatáról. A *név* kategória mai elnevezése névszó, melynek fogalmát Szalay a következőképpen határozza meg: „mind az, a’ mi bizonyos tárgyat vagy annak tulajdonságát jelenti” (3. ábra):

Mi a’ Név?
Név mind az, a’ mi bizonyos tárgyat vagy annak
tulajdonságát jelenti p. o. föld, nap, lélek, jó nagy,
széd ’s a’ t.

3. ábra: A névszó meghatározása Szalay könyvében (1833)

A *név* osztályba sorolja Szalay a főnevet (melyen belül elkülöníti a tulajdon- és a köznevet), a melléknevet és a számnevet (ez utóbbit mint a melléknév egyik altípusát), s ezek felismerésére a rákérdezéses technikát javasolja. A főnevek kapcsán először (mint másutt is mindig) a szófaj *származását* (derivációját), vagyis a főnévképzést tárgyalja. Bemutatja, milyen *ragasztékokkal*, azaz (derivációs) toldalékokkal alkothatók főnevek más főnevekből (4. ábra), melléknevekből és igékből. (Ezek közül sokat már nem képzett szóként érzékel a mai „naiv” beszélő.) A szerző úgy gondolja, hogy a képzés mint szóalkotási mód hasznos lehet a diákok számára szókincsük gyarapításához, a képzett melléknevek kapcsán pedig megjegyzi, hogy azok hallás utáni begyakorlással sajátíthatóak el legjobban.

1-ször: Főnevekből, illy ragasztékokkal:

ály, ély: lap-ály, sereg-ély.
ász, ész: vad-ász, kert-ész.
asz, esz: szak-asz, rek-esz.
ány, ény: lap-ány, lep-ény, er-ény.
cza, cze: kan-cza, kemen-cze.
csa, cse: tó-csa, szem-cse.
ék: táj-ék, árny-ék.
ka, ke: madár-ka, tó-ke.
mány, mény: tok-mány, re-mény.
né: király-né, szabó-né.
nok, nek: pohár-nok fegyver-nek.
ság, ség: király-ság, ember-ség.
tyú, tyú: sarkan-tyú. kész-tyú.
vány, vény: bál-vány, ör-vény.

4. ábra: Főnévképzők Szalay könyvében (1833)

Ezután fordul a szerző a névszók *hajlítása*, vagyis ragozása felé. Megemlíti, hogy a névszóknak van száma és esete, bemutatja a többes számot, majd rátér az esetrendszerre, az esetragozásra, melyet *ejtésnek*, illetve *ejtegetésnek* nevez. Mint az 5. ábrán is látható, az esetragot olyan toldaléknak tekinti, amely a névszó bizonyos állapotát jelenti. A következő eseteket sorolja fel: (1) *nevező* (alanyeset), (2) *nemző vagy birtokos* (birtokjelezés) – itt megjegyzi, hogy a tulajdonnevek birtokjeles alakjához további esetrag illeszthető: pl. *Péterétől*, (3) *tulajdonító* (részeseset), (4) *szenvedő* (tárgyeset), 5) *hívó* (a latin vokatívusz mintájára; tulajdonképpen az alanyeset indulatszóval kiegészítve, megszólításként), (6) *határozó* (a határozóragokkal ellátott lexikai esetek). Lábjegyzetben közli Szalay, hogy az eseteket a latin és német esetrendszer szerint érdemes tanítani.

Mi az ejtegetés?

Az ejtegetés a' névnek bizonyos állapotot jelentő ragaszték, az az ejtések által változtatása.

Hány ejtére van a' névnek?

Mind a' két számban e' következő hat: *)

1. nevező, 2. nemző, vagy birtokos; 3. tulajdonító,
4. szenvedő, 5. hívó, 6. határozó.

5. ábra: Az esetrendszer Szalay könyvében (1833)

Először a mutató névmás eseteit vázolja fel egyes és többes számban (6. ábra), majd a főnév esetragos formáit taglalja. A *tulajdonító ejtés*, vagyis a dativus kapcsán megjegyzi, hogy a rag eleve birtoklást jelentő szónál elhagyható. A *szenvedő ejtés*nél, vagyis a tárgyesetnél bemutatja a megalkotás módját, majd felsorolja a kivételeket (pl. hangzovesztő, rövidülő, v-vel bővülő tövek). A *-t*-t kapcsoló kötőhang tárgyalásakor felhívja a figyelmet a jelenség összefüggésére a többes számú alakokkal.

E g y e s S z á m.

Ejtések.	1. Nevező	az,	ez,
	2. Birtokos	az-é,	ez-é, **)
	3. Tulajdonító	an-nak,	en-nek,
	4. Szenvedő	az-t,	ez-t,
	5. Hívó	az,	ez,
	6. Határozó	at tól,	et-től.

T ö b b e s S z á m.

Ejtések.	1. Nev.	az-ok,	ezek,
	2. Birtok.	azok-é,	ezek-é,
	3. Tulajd.	azok-nak,	ezek-nek,
	4. Szenv.	azok-at,	ezek-et,
	5. Hív.	az-ok,	ez-ek,
	6. Határ.	azok-tól,	ezek-től.

6. ábra: A főnévi mutató névmás ragozása Szalay könyvében (1833)

A határozóragok kapcsán megjegyzi, hogy a *-val/-vel* és a *-vá/-vé* toldalékoknál a *v* mindig hasonul a tövégi mássalhangzóhoz: mindig hasonul, ha mássalhangzóval találkozik. Arra is felhívja a figyelmet, hogy összetett szavak esetében csak a második szó ragozódik. Rengeteg példát felsorol egyes és többes számban, mély és magas hangrendben az esetragozás szemléltetésére, a kivételeket is megemlítve.

A melléknevek esetragozása kapcsán kifejti, hogy azok nem kapnak ragot, ha a főnév előtt állnak, de ha helyette, akkor igen. Emellett bevezeti a *hasonlítást*, vagyis a melléknevek fokozását: az alapfokot *egyszerű*, a középfokot *hasonlító*, a felsőfokot *túlhaladó* névvel jelöli. A középfoknál jelzi, hogy ez az alak kétféleképpen képezhető; ezek közül néhány már nem él, de van, amit ma is tanítunk. Bemutatja az összes kivételes alakot is, magyarázatokkal együtt, végül megemlíti az *-ik* kiemelő jelet, amellyel szerinte a hasonlítás határozottabb formát ölthet.

A számnevet Szalay a melléknév egyik fajtájaként tárgyalja, négy alcsoportban (7. ábra). A *sarkalatos* számnévnél (tőszámnév) jelzi, hogy a számok megtanítása a tanár feladata; nem írja le őket szövegesen. Kiemeli viszont a *kettő* és a *két* használatbeli különbségét, és megemlíti, hogy a tőszámnevek nem tehetők többes számba. Ebbe a csoportba sorolja a *Hányan? Hányszor? Hányával? és Hányanként?* kérdésekre válaszoló számnévi származékokat is. A *rendelő számnév* (sorszámnév) kapcsán kiemeli az *első* és a tízesek után álló *egyedik* forma különbségét, és megjegyzi, hogy többjegyű számoknál csak az utolsó tag kap toldalékot. Az olyan alakokat is ide sorolja, mint pl. *hatod magával*, és megjegyzi, hogy ezekben nem szerepel az *-ik*. Az *osztó számnevek* közé Szalay a *Hányféle? Hányféleképpen?* kérdésre felelő alakokat sorolja, a *sokszorozók* közé pedig a *Hányas? Hányszoros?* kérdésre válaszolókat (l. *-as/-es/-ös* és *-szor/-szer/-ször* toldalékos alakok).

Hányféle a' Számnév?

Sokféle: ú. m. 1. sarkalatos; 2. rendelő; 3. osztó; 4. sokszorozó.

7. ábra: A számnév fajtái Szalay könyvében (1833)

A névmásokról Szalay azt mondja, azok a főnév helyettesítésére szolgálnak. Eredetük szerint megkülönbözteti a személyes névmásokat – ezeket *gyökérvévmásoknak* nevezi – és a *származottakat*, amelyeken a személyes névmások ragozott alakjait érti. Alaki összetettségük szerint a névmásokat egyszerű (pl. *ki, mi*) és összetett (pl. *valaki, valami*) csoportokba sorolja. Jelentésükre nézve megkülönbözteti a következőket: *személyes, mutató, visszahozó, visszaható, határozatlan, kérdő* és *birtokos névmás*. Érdekesség, hogy a birtokos névmással együtt tárgyalja a főnevek birtokos személytoldalékolását is; felsorolja a birtokos személyragokat, s a birtoktöbbsesítő jelet is feltünteteti külön-külön ragozási paradigmákban, magas és mély végződésük szerint elkülönítve az alakokat, rengeteg példa kíséretében. Külön kitér az E/3 alak *j* hangjának viselkedésére, illetve a rendhagyó alakokra is.

Az igék tárgyalásakor elkülöníti a *cselekvő*, a *közép* (ikes igék) és a *szenvető* igenemet, illetve megemlíti a „*személytelen*” igék csoportját, ahol segédigéket sorol fel. Szerkesztettségük szerint megkülönbözteti az igékötővel ellátott igéket, valamint az egyszerű és az összetett igealakokat; illetve beszél „*rendes és rendetlen hajtogatású*”, vagyis szabályos és rendhagyó ragozású igékről. Ezután következnek a leggyakoribb igéképzők, majd az igeragozás. Tárgyalja az ige számát, személyét, módját és idejét. A módnál megkülönbözteti a *jelentő* (kijelentő), a *parancsoló* (felszólító), a *foglaló* (feltételes) és a *határozatlan* (a mai főnévi igenév) módot; a számnál az egyes és a többes számot; a személynél az első (*én, mi*), a második (*te, ti*) és a harmadik (*ő, űk*) személyt. Az időnél a ma is ismert paradigmák mellett tárgyalja az *aligmúlt* és a *régenmúlt* időt, valamint a ragozott jövő időt is. Megkülönbözteti a határozott és határozatlan *értelmű* alakokat. Ezek után több oldalon keresztül ragozási sorok következnek a fent említett szempontok szerint (a magas és mély toldalékokat mindig elkülönítve). A hosszú felsorolás után a szerző különlegességekre, kivételekre hívja fel a figyelmet. A jövő időnél a jövő idő jelével ellátott alakok ragozási paradigmáját és a segédigés alakot is bemutatja; a régmúltnál a *vala* és a *volt* segédigék használatát mutatja be; az aligmúltnál tulajdonképpen a mai múlt idős alakok szerepelnek. Megemlíti a különböző végződésű igék ragozásának különbözőségeit (pl. *s, sz, z, dz* végűek), majd táblázatokba foglalva felsorolja a rendhagyó igék ragozását. Ezután néhány segédigét vesz sorra, azok tulajdonságait, használati körét taglalja, vagyis, hogy a főnévi igenév (Szalaynál „határozatlan módú” ige) ragozott alakjaival használatosak. Az igék kapcsán végül bemutatja a *-lak/-lek* végződést különböző időkben és módokban.

A' Részesülők című fejezetben Szalay a folyamatos, a befejezett és a beálló melléknévi igenevet, valamint a határozói igenevet mutatja be. A befejezett melléknévnél megemlíti, hogy az is fokozható, mint a melléknév.

A' határozókról című részben a szerző megkülönbözteti a *helyet* (*Hol?; Hova?; Honnan?; Meddig?* kérdésre válaszolók), az *időt* (jelen, múlt, jövő és bizonytalan idő) és a *más állapotot* jelentő határozószókat (*mineműség, hasonlatosság, mód, állapot, körülállás, mennyiségjelentő, rend- és számjelentő, állítást jelentő, tagadást vagy kételkedést jelentő, késedelmet, sietést, sürgetést jelentő és egybefoglalást jelentő*). Ezután szól a határozószók képzéséről, illetve arról, hogy a *-való* képzővel melléknévvé alakíthatóak.

Az Utoljárókról című fejezetben a névszói esetragok és a névutók kapnak helyet. A szerző ez utóbbiak személyragozott alakjait, illetve a személyes névmások ragozott alakjait is felsorolja két oldalon keresztül.

Az Egybefoglalók részben kötőszavak, partikulák és módosítók szerepelnek: *összevetők* (kapcsolatos), *feltevők* (feltételes), *különválasztók* (választó), *ellenvetők* (ellentétes), *megengedő, okadók, kizárók, következtetők, kihozók, világosítók, kérdők*. A szerző külön kiemeli a páros kötőszókat és azok összetartozását a megnyilatkozásokban.

Végül a mondatszók magába foglaló *A' Közbevetőkről* című rész következik. Itt a szerző indulatszók, interakciós mondatszók és módosítószókra szól – *örömjelentő, óhajtó, panaszoló, sürgető, biztató, irtózó, hallgattató, csudálkozó, dicsérő, kicsinyítő, nagyító, gúnyolódó és bosszantó* elnevezésekkel. E részben helyet kaptak hangutánzó szavak is, de csak állathívogató hangok vonatkozásában.

5.3. *A' Szókötésről*

A könyv harmadik nagy tartalmi egysége *A' Szókötésről* címet viseli. Ebben a mondattani részben a szerző az egyeztetés, a szórend és a mondatrészek kérdéseivel foglalkozik.

A fejezet első nagy részében Szalay kiemeli, hogy a főnévnek és a főnévi szerepben álló (vagyis predikatív) melléknévnek számban és személyben meg kell egyeznie az igével; a melléknévet nem kell egyeztetni a főnévvel, csak nominális mondatban vagy közbevetésben (azaz értelmező szerepben); a szemantikai többes számot jelentő melléknevek, számnevek után nem kell többes számba tenni a főnevet. (Kivételként említi meg az *-an/-en* képzős alakokat, amelyek mellett többes számban áll az ige.)

Ezután a szerző a szórend kérdéseit boncolgatja. Külön tárgyalja a *közönséges rendet* (semleges szórend) és az ettől eltérő szórendeket. Elsőként a névelőről beszél: arról, hogy mikor hagyható el, és mikor nem. Többek között megjegyzi, hogy szólásokban és megszólító mondatokban elhagyható a névelő. A főnevek kapcsán felhívja a figyelmet, hogy a magyarok a családnevet a keresztnév elé helyezik, ahogyan a birtokot is a birtokos után. Említi a megszólítások szórendjét is – ezzel tulajdonképpen pragmatikai tanácsokkal is ellátja a tanulót. A mellékneveknél kiemeli, hogy azok a főnév előtt állnak, kivéve az értelmezőt, és megemlíti, hogy az *-ú/-ű/-jú/-jű* és a *-nyi* képzős denominális melléknevek előtt más szónak is állnia kell pl. *hat lábnyi*. Az igéknél (tulajdonképpen a létige kapcsán) tárgyalja az elhagyásukat: azt írja, nominális mondatban és birtokjel esetén nem szerepel ige a mondatban, máskor azonban igen. A névutókról elmondja, hogy azok a névszó után állnak; velük szemben az esetragok kötelezően a névszóhoz tartoznak. Az igekötőkről azt írja, azokat általában egybe kell írni az igével, viszont felszólító mód, tagadás, segédige és fókusz esetén nem: kötőjellel írhatóak az ige után. A szerző ezen a ponton megjegyzi, hogy az ide vonatkozó szabályok megtanulása nagyon sok időt vesz igénybe, éppen ezért igyekszik folyamatosan fenntartani a tanulók érdeklődését a szövegben, igyekszik nem engedni, hogy a diákok elriadjanak a nyelvtanulástól.

A fejezet második nagy részében a mondatrészi szerepeken, illetve azok megállapításán van a hangsúly. Szalay azt írja, az igéből kell kiindulni, először arra kérdezzük rá, majd ehhez igazítjuk a szavak alakját. Ennek megfelelően sorra veszi a névszók eseteit az igére való rákérdezés függvényében. Ez a rész tehát visszacsatol a korábbi szófajtani részekhez; megmutatja, hogy az egyes szóalakokból miként építhetők mondatok – például a birtokos, a helyhatározó vagy a részeseset felhasználásával. Érdekes, hogy a szerző itt említi meg – további szabály megfogalmazása nélkül –, hogy az országok, városok, falvak neveire a *Hol?* kérdésre a *-ban/-ben*, *-n/-on/-en/-ön*, illetve *-r* végűek esetében a ma már ritkán használatos *-ott/-ett/-ött* végződés teendő.

A fejezet hátralévő részeiben a szerző többek között megjeleníti az összehasonlítás két esetét, a megszólítások harmadik személyű birtokos végződését, a határozatlan névmások használatát, s azt, hogy miként egyeztetjük az igét, ha többféle számú és személyű alany van a mondatban, és szól az igemódokról, illetve a *részesülőknek* és *utóljáróknak* nevezett osztályokról is.

5.4. Példák a' Gyakorlásra

A gyakorlási céllal íródott záró részben különböző szövegek olvashatók. A célcsoportnak és a szerző képzettségének, vallási szerepvállalásának megfelelően hithez kapcsolódó szövegek, prédikációk részletei, tanító célzatú állatmesék, illetve erkölcsi és oktató mondások olvashatók.

6. Záró gondolatok

A fenti rövid és nem minden részletre kiterjedő elemzésből is látható, mennyire komplex és mégis érthető, egyszerű, a korban haladó szemléletű tankönyv került ki Szalay Imre kanonok kezei közül 1828-ban. A nyelvről és a nyelvtanításról is újító szellemben gondolkodott: értékítéletektől mentesen, kérdezve tanítva, lényegre törően, csak a legfontosabbakra koncentrálna, ugyanakkor a tanulók számára nehézséget jelentő kérdésekkel külön foglalkozva. Az esetragok tárgyalásakor például nem bélyegzi meg a *-ból/-ből* alakváltozatát, a *-bül/-bűl*-t; megemlíti ezt a formát is, de többé nem használja – azt sugallva, hogy noha ennek a változatnak is van létjogosultsága, a magyart nem anyanyelvként tanulók számára nem javasolt a használata. Dicséretes továbbá a szórenddel és egyeztetéssel kapcsolatos fejezetek terjedelmessége is. Nem véletlen, hogy Szalay kötetét több nyelvre is lefordították; valószínűleg nagy számban használhatták a korabeli magyartanításban.

Mai szemmel természetesen számos hiányosság felróható lehet a könyvvel szemben; ezek közül most csak azt emelném ki, hogy a gyors haladás, a kompaktságra törekvés éppen a rövideg, tömörség okán sokszor nagy valószínűséggel nem segítette elő az egyes jelenségek átláthatóságát. Ugyanakkor úgy gondolom, ma is érdemes ismerni Szalay kötetét, hogy a ma tanító MID-tanárok is lássák, mit tudott és mit volt hajlandó megtenni egy 19. század eleji tanár a diákjaiért, hogy segítse őket a magyar nyelv minél gyorsabb és magasabb fokú megértésében és megtanulásában.

Irodalom

- Buttler. H. E. 1920. *The Institutio Oratoria of Quintilian – With an English Translation*. William Heinemann, London. <https://ryanfb.github.io/loebolus-data/L124N.pdf>
- Chikán Zoltánné 1972. *A magyar nyelvtankönyvek felhasználása az iskolai anyanyelvi oktatásban (Történeti áttekintés)*. Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola füzetek 556. Nova ser. 10: 63–94.
- Fehér Katalin 1999. Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján. *Magyar Könyvszemle* 115: 3. 314–328.
- Guzmics Izidor 1829. Könyv-vizsgálat. A’ magyar Nyelvtudomány rövid Foglalatja, a’ kisebb tanulók számára. In: Vörösmarty Mihály (szerk.): *Tudományos Gyűjtemény*. Pest. 100–113. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15457/pelcz-katalin-phd-2010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Pelcz Katalin 2008. A nyelvmesterek első virágkora 1729–1866: hagyományok és újítások. PhD-értekezés. PTE BTK. Pécs.
- ’Szalay Imre’ szócikk. In: *A Pallas nagy lexikona*. <https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/095/pc009527.html#8>
- Szalay Imre 1833. *Magyar nyelvtudománya: rövid oktatásokban a’ kezdő tanulóknak’ számára*. Budapest. https://books.google.hu/books?id=5UQAAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Szinnyei József 1909. *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Hornyánszky, Budapest, 1891–1914. XIII. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/>

Felleg, József

**A 19th century textbook for Hungarian as a second language: Imre Szalay’s
*Magyar nyelvtudománya: rövid oktatásokban a’ kezdő tanulóknak’ számára (1833, 5th edition)***

During the national movements in 19th century Europe, the study and teaching of vernacular languages gained increasing interest. This paper presents and analyzes a lesser-known grammar book written in the era, for the teaching and learning of Hungarian as a foreign language: Imre Szalay’s *Magyar nyelvtudománya: rövid oktatásokban a’ kezdő tanulóknak’ számára (1833, 5th edition)*.